

DRUŠTVENO-EKONOMSKO STANJE POKRAJINE I TZV.
»VLADINA AKCIJA ZA GOSPODARSKO PODIZANJE
DALMACIJE« POČETKOM 20. STOLJEĆA

Igor Karaman

Uvođenje dualističkog sustava u habsburškoj monarhiji na temelju austro-ugarske nagodbe iz 1867. imalo je veoma teških, dugotrajnih posljedica za ukupni društveni i politički razvitak hrvatskih zemalja, a napose se negativno odrazilo na privredni život Dalmacije. Granica između austrijske Cislajtanijske i ugarske Translajtanijske protegnuta je kao gotovo neprolazna barijera uzduž velebitskog masiva; kad je 1878. Austro-Ugarska okupirala susjedno područje Bosne i Hercegovine, ostala je Dalmacija i na tom pravcu ekonomsko-politički izolirana od svojega kontinentalnog zaleđa.¹

Unatoč mnogim nastojanjima domaćih gospodarskih snaga da se uspostave neophodno potrebne suvremene trgovinsko-prometne veze između dalmatinskih gradskih središta i unutrašnjosti, sprečavale su suprotnosti interesa Beča i Budimpešte sve do raspada Monarhije izgradnju takvih željezničkih pruga. Ograničena financijska moć nacionalnog građanstva, kao i negativna politika vodećih faktora u habsburškoj državi onemogućavali su ujedno napredak na drugim područjima kapitalističke privrede: u industriji, novčarstvu, pomorstvu. Jedine dvije gospodarske grane koje povremeno bilježe uspješno poslovanje jesu jedrenjaštvo (brodogradnja, brodarstvo) i izvozna trgovina vinom. Ali ovdje je nebriga središnjih vlasti također urodila konačno krizom i propašću: tradicionalna pomorska privreda nije mogla prebroditi krizu jedrenjaka potkraj 19. stoljeća, a dalmatinskom vinogradarstvu bio je zadan težak udarac poznatom »vinskom klauzulom« iz trgovinskog ugovora između Austro-Ugarske i Italije 1891. godine.²

Kako je i u sjevernoj Hrvatskoj nakon financijskog sloma 1873. (naročito pod pritiskom Khuenova režima) razvitak nacionalnog kapitala bio zaokupljen, nisu građanski poduzetnički krugovi u Dalmaciji mogli računati ni na pomoć s te strane. Dalmatinske trgovačko-obrtničke komore (posebno ona u Splitu), kao zastupnice interesa ovdašnjih privrednika, pokušavale su izboriti barem neke skromne ustupke bečkih vlasti — koji uglavnom ostaju u okvirima pojedinačnih gospodarskih mjera ograničenog lokalnog značenja.

Tek na početku 20. stoljeća dolazi do stanovitog povoljnijeg razvitka ekonomskog života u hrvatskim zemljama, koji će pružiti osnovu također za nova strujanja u politici. Nacionalno građanstvo Dalmacije i sjeverne Hrvatske uspijeva nakon burne godine 1903. uskladiti i povezati svoje djelovanje u borbi protiv postojećeg stanja, što je poseban izraz dobilo u politici tzv. »novoga kursa«.³

Budući da je u to vrijeme jačanje utjecaja velikonjemačkih tendencija kod vladajućih faktora Austrije bilo praćeno i prodiranjem njemačkog kapitala u privredu istočne obale Jadrana (u sklopu šire pojave, poznate kao »Drang nach Osten«), to su naročito dalmatinski političari bili nosioci koncepcije o primarnoj neophodnosti općeg otpora njemačko-austrijskoj dominaciji.⁴ U tu svrhu trebalo je također iskoristiti tadašnji sukob mađarskih opozicijskih snaga s Bečom, kako bi se izborilo uklanjanje mađaronskog režima u Banovini i zatim ujedinjenje Dalmacije sa sjevernom Hrvatskom.

Nova politička koncepcija javlja se već u istupima Ante Trumbića, Frana Supila i drugih istaknutih ličnosti u dalmatinskom Saboru 1903. Konačno je formulirana na sastanku najvećeg broja hrvatskih zastupnika iz Banovine i Dalmacije održanom u Rijeci 3. X 1905, gdje je prihvaćena kao Riječka rezolucija. Zastupnici srpske nacionalnosti pridružili su se tome nešto kasnije zasebnom Zadarskom rezolucijom. Tako je uskoro uspostavljena suradnja između Hrvatske stranke i Srpske stranke u Dalmaciji; u Banovini je u istom duhu povezivanjem više političkih grupacija oblikovana hrvatsko-srpska koalicija, koja prvi put nastupa u javnosti svojim izbornim proglasom 11. XII 1905.

Kako je u proljeće iduće godine između vladara i mađarske opozicije stvoren kompromis, koji je nju doveo na vlast, uspjela je i hrvatsko-srpska koalicija na izborima početkom svibnja 1906. postići pobjedu. No, suprotnosti mađarskih i hrvatskih interesa u okviru nagodbenog sustava bile su preduboke a da bi se bez korjenitih promjena u politici budimpeštanskih vladajućih krugova mogla ostvariti trajnija suradnja; stoga već godinu dana kasnije dolazi do sloma politike »novoga kursa« na relaciji između Budimpešte i Zagreba. Kao pozitivan rezultat ostalo je ipak očuvano zajedničko djelovanje hrvatskih i srpskih političkih stranaka u Banovini.⁵

Na tlu Dalmacije nastojala je austrijska vlada od samog proglašenja Riječke rezolucije unijeti razdor među političke grupacije koje su bile nosioci nove orijentacije. To se najbolje moglo postići obećavanjem pozitivnih mjera na privrednom području, kako bi se konzervativnije građanske slojeve odvratilo od sudjelovanja u oštroj oporbi protiv Beča. Uoči općih izbora za Carevinsko vijeće austrijskog dijela Monarhije, najavio je u tom cilju ministar predsjednik M. V. Beck početkom 1907. višegodišnji program za gospodarsko podizanje Dalmacije. Taj je korak vlade stvarno urodio za nju uspjehom jer je potaknuo sukobe između umjerenijih krugova oko Hrvatske stranke i socijalno-politički radikalnije nastrojenih naprednjaka pod vodstvom Josipa Smodlake. A time je bilo oslabljeno zajedništvo dalmatinskih pristaša »novoga kursa«.⁶

Budući da je tzv. Beckov program bio prije svega izrađen zbog jačanja političkog utjecaja Beča u Dalmaciji, nije ni njegova realizacija idućih godina donijela neku znatniju korist ekonomskom stanju pokrajine. Dapače,

kako je živa agitacija Smodlakine Hrvatske pučke napredne stranke napose među širim slojevima srednje Dalmacije nakon izbora 1907 — u suprotnosti s ovdašnjim građanskim grupacijama — otežavala ozbiljniju aktivnost na liniji »novoga kursa«, to nije ni austrijska vlada osjećala potrebu intenzivnijeg rada na provođenju mjera za poboljšanje ekonomskog stanja pokrajine. Tek je jaki zamah težačkog pokreta protiv tradicionalnog kolonatskog sustava u Splitu i njegovoj okolici u toku 1908—1909 (znatnim dijelom pod utjecajem naprednjaka) izazvao obnovu aktivnosti bečkih ministarstava na tom programu, koja će potrajati do izbijanja prvoga svjetskog rata.

O karakteru i rezultatima te vladine akcije u predratnim godinama dosta se govorilo i pisalo u dalmatinskoj javnosti. No, očuvana je djelomično također dokumentacija o radu pojedinih ministarstava austrijske vlade u Beču na zadacima iz programa, sadržavajući zapisnike sjednica interministarskog odbora (koji se brinuo oko njegova provođenja), zatim različite elaborate, mišljenja i druge spise. U ovom prilogu osvrnut ću se na tok i obilježja *vladine akcije za gospodarsko podignuće Dalmacije* od 1907. do 1913. godine, na temelju te povijesne građe iz fondova Općeg upravnog arhiva u Beču.

Pošto je odlukama Bečkog kongresa 1814/15. austrijskoj carevini potvrđen posjed ranije mletačke pokrajine Dalmacije, predstavljala je istočna obala Jadrana za habsburšku državu prije svega područje od strateškog interesa — kao što je to dotada uglavnom bilo i pod Venecijom. Gospodarsko stanje ovih krajeva malo je brinulo središnje austrijske vlasti. Tu je činjenicu početkom 20. stoljeća uočio i naglasio također Ferdinand Artmann, koji je kao vladin poljoprivredni stručnjak nastojao unaprijediti agrarnu privredu pokrajine. U jednoj svojoj brošuri iz 1907. Artmann s gorkom ironijom konstatira: »Sicherlich hätte ein rühriger, dem praktischer Erwerbsleben näher stehender Mann, ein politisch kluger Kopf, der auf landesüblichen Opanken das Land durchlaufen hätte, diesem wirtschaftlich bessere Dienste geleistet als so mancher militärische Vertreter der Krone, der ähnlich den venezianischen Generalprovveditori von Zeit zu Zeit auf seinem Staatsschiffe vor allem repräsentative Fahrten längs der Küste unternahm«. ⁷

Austrijska vlada podređivala je uvijek ekonomske potrebe Dalmacije svojim unutarnjim ili vanjskopolitičkim ciljevima. Tako je npr. u vrijeme prelazne krize brodarstva i brodogradnje, u toku procesa zamjene tradicionalnog jedrenjaštva sa suvremenim parobrodarstvom potkraj 19. stoljeća, podržavala naročito nastojanja tršćanskog austrijskog Lloydja oko dominantnog položaja u dalmatinskom pomorskom prijevozu — na štetu domaćih parobrodarskih poduzetnika. ⁸ O tome se kaže u izvještaju splitske Trgovačko-obrtničke komore iz 1895: »Vlada bi imala po svim raspoloživim silama uzeti u zaštitu naša omanja parobrodarska društva. Bez sumnje kada bi austrijskom Lloydju bilo oduzeto obalno putovanje, pošto i tako od toga nema koristi, a predano našim domaćim društvima: bio bi učinjen velik korak naprijed«. ⁹ Drugi karakterističan primjer negativne politike Beča prema Dalmaciji nalazimo na području izvozne trgovine vina; zbog vezivanja Italije uz savez s njemačkim carstvom i Austro-Ugarskom uklju-

čena je, među ostalim, u austrijsko-talijanski trgovački ugovor iz 1891. već spomenuta tzv. »vinska klauzula«, koja je značila pravu katastrofu za plasman dalmatinskog vina na domaćem tržištu Monarhije.¹⁰

Među prvim kapitalističkim poduzetnicima iz Austrije, koji su u privatnom sektoru pokazali interes za financijska ulaganja u eksploataciju prirodnih bogatstava Dalmacije, ističe se bečki veleindustrijalac Aleksandar König. On je prvenstveno bio angažiran u rudarskim pothvatima; kako sam navodi u jednoj brošuri 1900, glavni mu je pogon rudnik ugljena u Velušiću, a osim toga je preuzeo vađenje pakline kod Vrgorca. Želeći pridobiti za ovakvu aktivnost šire privredne krugove, König je u predavanju održanom u Beču 2. III 1900. ocrtao Dalmaciju kao idealnu kolonijalnu oblast za ekspanziju austrijskog kapitala: »Wir brauchen für die nächsten Jahrzehnte weder Afrika, noch China, wir können Colonisationspolitik im Inlande treiben, und die erste Etappe sei die Erschliessung Dalmatiens (podvukao A. König), denn gerade die Adria vereinigt in hervorragendem Masse alle Vorbedingungen, um die ehrwürdige Habsburger Monarchie im alten Glanze wieder erstehen zu lassen...«¹¹

Zanimanje austrijskih krugova za dalmatinsko područje odražavalo se na stanovit način još od sredine devedesetih godina 19. stoljeća u radu »Društva za promicanje narodno-gospodarstvenih interesa Kraljevine Dalmacije«, sa sjedištem u Beču. Među utemeljiteljima i promicateljima tog udruženja, koje je osnovano 3. III 1895, nalazimo spomenutog bečkog veleindustrijalca A. Königa i poznatu tamošnju novčarsku kuću Rothschild, zatim Ugarsko-hrvatsko parobrodarsko društvo iz Rijeke (s upraviteljem Matijom Polićem), a iz Dalmacije splitsku Trgovačko-obrtničku komoru, te šibenskog građevnog poduzetnika Vjekoslava Meichsnera i predstavnik zadarske tvrtke za proizvodnju maraskina »Luxardo«. Od osnutka društva bili su među redovnim članovima: Ante Dešković, agronom iz Pučišća; Vinko Lukšić, trgovac iz Splita; Vid Morpurgo, trgovac iz Splita; Vale Tomić-Micheli, načelnik iz Pučišća; tvrtka Serafina Topića za parobrodarsku plovidbu, iz Visa; Grga Vidović, poduzetnik iz Splita. U toku prvih pet godina djelovanja društva pristupili su mu, uz ostale, još i slijedeći: u 1897. poduzeće braće Rismondo za parobrodarsku plovidbu, iz Makarske; u 1898. Eugen Godnig, tvorničar iz Zadra i Josip Modrić, pisac iz Benkovca; u 1899. Gj. S. Matavulj iz Šibenika; u 1900—1901. M. R. Zenić, trgovac dalmatinskim vinom iz Beča i predstavnik tvrtke za proizvodnju ribljih konzervi »C. Warhanek« iz Beča. Ovaj nam sažeti pregled pokazuje da je veći broj domaćih privrednika iz Dalmacije očekivao od bečkog udruženja ipak neku pomoć i podršku radi unapređivanja ekonomskih prilika pokrajine.¹²

U 1905. imalo je članstvo ukupno 20 osnivača, 18 promicatelja, 182 redovna člana i 14 suučesnika. Tada se, u povodu obilježavanja desete godišnjice djelovanja, konstatira u poslovnom izvještaju: »Nastojanja našeg društva išla su za tim, da podignemo gospodarstvo i obrt, da probudimo što živahniji promet stranaca podizanjem lječilišta i odnosnih zgrada za strance, te konačno da uspješno poboljšamo narodno-gospodarstveno stanje zemlje izgradnjom željeznica i upravnom svezom sa srcem carevine«. Unatoč tako šire zacrtanom programu, udruženje je stvarno uglavnom radilo oko razvijanja turizma u dalmatinskim ljetovališnim centrima.¹³

U vrijeme nastajanja politike »novoga kursa« dolazi udruženje sve više pod utjecaj velikoaustrijskih krugova. Protektorom mu je nadvojvoda Franz Ferdinand, a predsjedničku dužnost nosi grof Johann Harrach; u redovima središnjeg odbora nalazimo mnoge ličnosti koje su bile prononsirani zastupnici austrijskih interesa u Dalmaciji. Zbog toga bečko društvo nije moglo biti pogodan instrumenat za suzbijanje radikalnije orijentacije narodnih zastupnika i uopće političke javnosti u pokrajini nakon »Riječke rezolucije«. Potrebno je bilo da se u akciju uključi sama bečka vlada, najavom posebnog višegodišnjeg programa djelovanja državnih oblasti na unapređivanju dalmatinskog gospodarstva.

U tom smislu tražio je novi dalmatinski namjesnik Nikola Nardelli u svom izvještaju od 25. VI 1906. da se radi slabljenja protuaustrijskog raspoloženja u pokrajini osigura, među ostalim, realizacija željezničke veze sa sjevernom Hrvatskom i pruže veća financijska sredstva za različite investicije državnih nadležstava.¹⁴

Za pripremu programa vladine akcije formiran je bio u ljetu 1906. po nalogu predsjednika austrijske vlade Becka poseban Dalmatinski komitet, pod predsjedanjem odjelnog načelnika u ministarstvu financija dra Augusta Engela. Članove tog odbora imenovala su pojedina ministarstva bečke vlade; ministarstvo unutrašnjih poslova imalo je tada jednog predstavnika u komitetu, dok su po dva člana imenovala ministarstva financija, trgovine, željeznica, poljoprivrede i prosvjete. Pošto je »Program državnih mjera za ekonomsko podizanje Dalmacije« izrađen i objavljen 26. veljače 1907, odredio je ministar predsjednik Beck idućeg dana da Dalmatinski komitet ostane i nadalje u funkciji, radi praćenja realizacije predviđenih zadataka.¹⁵

Odluka središnjih vlasti u Beču da se uopće pristupi takvoj akciji, kao i ona o vremenu njezina proklamiranja donesene su pod jakim utjecajem aktualnih političkih odnosa u pokrajini. Još početkom veljače 1907. zahtijevao je namjesnik Nardelli što skorije objavljivanje vladina programa, kako bi se na predstojećim izborima mogao izbjeći krajnje negativan rezultat za austrijske interese.¹⁶ Provođenje akcije bilo je stoga također uglavnom podređeno istom cilju, dok je njegovo značenje za dalmatinsku ekonomiku veoma ograničeno: »Program zaobilazi ključna pitanja razvitka prometno-industrijske privrede i bavi se uglavnom poljoprivredom. No i na tom području program se provodi veoma sporo, fragmentarno i bez stvarnih pozitivnih posljedica, prije svega u vezi s teškim stanjem dalmatinskog seljaka i s regeneracijom vinograda, tako da poteškoće u vinskoj trgovini nisu uklonjene. Premda je austrijska država u prvom deceniju 20. stoljeća ubirala u Dalmaciji godišnje oko deset milijuna kruna različitih prihoda od poreza, potrošarine, taksa, monopola soli i duhana i dr., vrlo su male svote što ih taj program stvarno stavlja na raspolaganje pokrajinskim organima. Bečka je vlada od 1906. do 1909, dakle u toku provođenja programa, od ukupnih 59 milijuna kruna namijenjenih gradnji cesta i putova u austrijskom dijelu Monarhije odredila za Dalmaciju samo dva milijuna, dok je od ukupne svote za isušivanje močvara, koja u istom razdoblju iznosi 13 milijuna kruna, Dalmaciji određeno samo 60 000 kruna. Prema tome, program se na svakom koraku pokazivao kao proizvod političke taktike austrijske vlade,

a ne želje za ma kako skromnim zadovoljavanjem ekonomskih potreba zemlje« (M. Gross).¹⁷

Budući da je vladina akcija imala neposredne političke ciljeve, bio je za njen tok u početku napose zainteresiran ministar predsjednik. Tako je u siječnju 1908. zatražio od svih resornih nadležstava izvještaj o djelatnosti u protekloj godini na programu.¹⁸ Ali nakon sloma politike »novog kursa« jenjava i briga Beča oko te akcije. Iz kasnije dokumentacije poznato nam je da su u 1908. obavljena neka stručna putovanja austrijskih eksperata po Dalmaciji radi ispitivanja prilika u dvije oblasti društveno-gospodarskog života koje će i kasnije uglavnom biti predmetom razmatranja vladina odbora: to su kolonatski odnosi (položaj seljaka u otočno-priobalnom dijelu pokrajine) i razvitak turizma. Po nalogu ministarstva poljoprivrede posjetio je u proljeće 1908. jadransko područje habsburške monarhije dr Hermann Schullern, te izradio elaborat pod naslovom »Das Kolonat in Görz und Gradisca, in Istrien, in Dalmatien und in Tirol«. ¹⁹ U isto vrijeme obišao je Dalmaciju odjelni načelnik ministarstva javnih radova Richard Riedl radi pripreme izvještaja o turizmu: »Förderung des Fremdenverkehrs in Dalmatien«. ²⁰

Stagnacija vladine aktivnosti u Dalmaciji imala je, dakako, negativnog odjeka kod onih domaćih krugova koji su očekivali neke odlučnije korake na poboljšanju gospodarstva pokrajine. Stoga je Zemaljsko namjesništvo iz Zadra uputilo 13. svibnja 1908. zahtjev Beču da se iz političkih razloga nastoji vratiti povjerenje stanovništvu u vladu, što je moguće bržim i upečatljivijim provođenjem predviđenih zahvata; namjesnik traži »ein möglichst reichliches Fliessen der erforderlichen Geldmittel, ein möglichstes Wacherhalten des Bewusstseins des fürsorglichen Wollens der Regierung«. Posebno bi sve sumnje mogla ukloniti realizacija obećane uspostave željezničke veze sa zaledem!²¹

Obilježja tzv. Beckova programa, njegovu ograničenost i nedostatke u realizaciji ocrtao je Miho Jerinić u brošuri objavljenoj 1909. pod naslovom »Vladina akcija za podignuće Dalmacije prikazana u pravom svjetlu«. ²² To je samo jedan među mnogim osvrtima na ovo pitanje u tadašnjoj dalmatinskoj javnosti. Potkraj iste godine dao je i Dalmatinski sabor sažetu ocjenu vladine akcije, u adresi koju je 15. listopada 1909. uputio Franji Josipu I u povodu šezdesetogodišnjice njegove vladavine. ²³ U adresi se navodi:

»Priznajući, da je vlada Vašega Veličanstva zadnjih godina pokazala neku djelatnost za podizanje naše zemlje na gospodarstvenom polju, Sabor kraljevine Dalmacije dužan je ipak naglasiti, da je ta djelatnost spora i nevoljna, obzirom na prijašnju zanemarenost i upravljena na djela ograničene javne koristi, tako da su ekonomske prilike naše zemlje još vrlo nepovoljne i zahtijevaju moćnijega i hitnijega napora, da se podignu.

Gospodarstveno stanje naše zemlje otegoćeno je žalostnom činjenicom, da Dalmacija i ako se nalazi u najzgodnijem geografskom položaju, i po naravi i predajama pozvana, da bude prometnom svezom između istoka i zapada, ipak, i na očitu štetu sanih državnih interesa, nije još željeznicom neposredno spojena ni s Monarhijom ni s Bosnom, svojim prirodnim zale-

dem, te joj tako manjka najglavnija podloga jačem ekonomskom i trgovačkom razvitku«. ²⁴

Još prije nego što je Dalmatinski sabor uputio adresu vladaru, pokrenulo je ministarstvo trgovine u ljetu 1909. inicijativu za obnovu rada vladina odbora — smatrajući da je potrebno intenzivirati napore oko predviđenih zahvata državnih oblasti. Taj je prijedlog novi austrijski ministar predsjednik R. Bienert prihvatilo. Nesumnjivo je pri tome bečka vlada vodila računa o tadašnjim veoma zaoštrenim socijalno-ekonomskim prilikama u pokrajini, naročito na području srednje Dalmacije, zbog jakog težačkog pokreta koji je u jesen 1908. i ponovno 1909. izbio u Splitu i okolici. Bez obzira na značajan politički utjecaj što su ga u organiziranju težačkog puka imali Smodlakini naprednjaci, stvarne i dublje uzroke nezadovoljstvu moramo tražiti u preživjelom kolonatskom sustavu koji je težacima oduzimao velik dio plodova rada i u uvjetima krize vinske trgovine kočio prijelaz na suvremeniju poljoprivredu. Nije zato neobično da je u djelatnosti vladinih resora u toku idućih godina problemu kolonata bila posvećena naročita pažnja, premda sve do propasti Austro-Ugarske nisu provedeni nikakvi bitniji zahvati u agrarne odnose na tlu Dalmacije.

Detaljnije razmatranje težačkog pokreta u srednjoj Dalmaciji 1908—1909. i tadašnjih rasprava oko pitanja dalmatinskog kolonata izlazi iz okvira ovog priloga. Na to ću se osvrnuti samo koliko je neophodno potrebno radi cjelovitog prikaza vladine akcije u Dalmaciji u godinama pred prvi svjetski rat.

Predsjednik austrijske vlade odlučio je 30. kolovoza 1909. da se ponovno sazove interministarski odbor, koji sada nosi ime Dalmatinske komisije. Predsjedničku dužnost povjerio je ovaj put ministru trgovine, čime se željelo postići da ministar — kao član kabineta — osigura izravnu vezu vlade i odbora. U praksi je radom rukovodio i nadalje dr Engel, zamjenjujući predsjednika komisije. S obzirom na neke personalne promjene, a također zbog resorne preraspodjele nadležnosti do koje je u međuvremenu došlo, Dalmatinska komisija počinje potkraj 1909. djelovanjem u nešto izmijenjenom sastavu. Ministarstvo unutrašnjih poslova uputilo je sada također dva predstavnika, kao ostala ministarstva, a isto tako i novoosnovano ministarstvo javnih radova. ²⁵

Dalmatinska komisija održavala je u pravilu dvije sjednice godišnje. U građi bečkih ministarstava očuvana je dokumentacija (pozivi, dnevni red, zapisnici, prilozi) za ove sjednice: 27. siječnja i 5. kolovoza 1910, 4. ožujka i 18. srpnja 1911, 9. ožujka i 27. lipnja 1912. te 18. lipnja 1913.

Predsjednik komisije ministar trgovine dr Richard Weiskirchner predložio je za prvi sastanak odbora u novom sastavu 27. I 1910 ovaj dnevni red:

1. Obavještenja predsjedavajućeg o načinu poslovanja i rada;
2. Uređenje kolonatskog pitanja u Dalmaciji i s tim u vezi stojećeg pitanja jedne dalmatinske agrarne banke;
3. Gradnja vinskog skladišta sa središnjim podrumom u Splitu;
4. Izrada programa za unapređenje turizma (prometa stranaca);
5. Pitanje dalmatinskih željeznica.

Kao što se vidi iz navedenih točaka, agrarni problemi stavljeni su odmah u prvi plan.²⁶ Zasad nam, međutim, nije poznat zapisnik ove sjednice iz kojeg bi bilo vidljivo što je tada raspravljano; čini se da je intenzivniji rad započeo na idućem sastanku komisije.

Na drugom sastanku interministarskog odbora, održanom također pod predsjedanjem ministra trgovine 5. VIII 1910, raspravljano je u prvoj točki dnevnog reda o razvoju turizma (na temelju izvještaja Riedla), a u drugoj točki o dalmatinskom kolonatu (referenti dr Schullern, Riedl i dr Schwiedland). Za oba ta pitanja osnovani su tada potkomiteti koji će u idućem razdoblju razviti znatnu aktivnost. U potkomitet za unapređenje turizma izabrani su Riedl, dr Schindler, dr Krenn, barun Weichs-Glon, Bizzaro i Arndt; pretežno je riječ o ličnostima vezanim uz resore trgovine i javnih radova. Za raspravljavanje kolonatskog pitanja određena su u potkomitet trojica referenata koji su istupili na sjednici sa svojim priložima: dr Schullern, Riedl i prof. Schwiedland, te uz njih po jedan delegat ministarstva financija, unutrašnjih poslova i pravde. U protokolu je naglašeno da su prisutni uočili važnost kolonatskog problema s obzirom na aktualno stanje u pokrajini.²⁷

Na idućim zasjedanjima komisije razmatrani su u više navrata rezultati rada izabranih potkomiteta. Pitanja turizma bila su na dnevnom redu 4. III 1911, 18. VII 1911, 27. VI 1912. i 18. VI 1913. Razmatranje kompleksne problematike kolonata dobilo je mjesta na svim sastancima u toku 1911—1912. godine, ali je još u ožujku 1911. predsjedavajući morao konstatirati da će se meritorna rasprava voditi tek na idućem skupu, budući da potkomitet proučava opsežni materijal.

Potrebno je naglasiti da je Dalmatinska komisija imala na dnevnom redu često također brojne druge predmete iz različitih oblasti gospodarskog života u pokrajini, ali je u njihovo razmatranje ulagan znatno manji napor resornih nadležstava i interministarskog odbora. Pretežno se radilo o pojedinačnim zahvatima izrazito lokalnog karaktera u poljoprivredi, cestovnom ili parobrodarskom prometu, stručnom školstvu, zdravstvu itd.

Očrtat ću u sažetom pregledu najprije aktivnost Dalmatinske komisije i drugih državnih nadležstava u razmatranju kolonatskog pitanja. Premda je već 1908. dr Schullern započeo na terenu Dalmacije ispitivati obilježja težačkih odnosa, moralo je ministarstvo poljoprivrede u svom izvještaju za slijedeću godinu konstatirati da razmatranje toga važnog pitanja nije još prešlo stadij interministarskih konzultacija.²⁸ U međuvremenu je iz težačkog pokreta u srednjoj Dalmaciji proizašla potkraj 1909. spomenica koja sadrži zahtjeve »Težačke sloge« u vezi s ukidanjem kolonata, na što su i zemljoposjednici iznijeli također svoj stav.²⁹

Svi ovi materijali bili su pred Dalmatinskom komisijom na sjednici 5. VIII 1910. Ujedno je dr Hermann Schullern podnio nacrt prijedloga za uređenje dalmatinskog kolonata, o čemu su, kao što je spomenuto, također referirali Richard Riedl i dr Eugen Schwiedland. Tada je izabran i specijalni potkomitet, čiji izvještaj dolazi pred članove interministarskog odbora godinu dana kasnije.³⁰

Tako se ozbiljnija rasprava o kolonatu vodila tek na sastanku Dalmatinske komisije 18. VII 1911. Voditelj poslova tog vladina tijela dr August

Engel osobno je predsjedao sjednicama potkomiteta za kolonatsko pitanje, pa je o rezultatima izvršenih konzultacija pripremio izvještaj s odgovarajućim prijedlozima. Stavovi članova potkomiteta podržani su i na interministarskoj konferenciji, koja je u prvoj točki svojih zaključaka u pogledu agrarnih odnosa u Dalmaciji naglasila nužnost njihova sređivanja, a napose potrebu prevođenja težačkih zemalja u pravo vlasništvo: »Die Kommission bezeichnet die Regelung der Kolonatsverhältnisse in Dalmatien und die möglichste Unterstützung der Ueberführung der Kolonatsgründe in Eigentumsgründe als Notwendigkeit«. Daljnja detaljnija razrada neophodnih vladinih zahvata radi ostvarivanja ove načelne odluke prepuštena je potkomitetu.³¹

Usljedilo je zatim opsežno prikupljanje dokumentacije o aktualnom stanju težačkih odnosa u pokrajini. Posredstvom dalmatinskog namjesništva zatraženo je od kotarskih poglavarstava da izrade tabelarne pregleda o broju i vrstama kolonatskih obaveza na svom području, dok su istovremeno sabirani izvodi iz gruntovnica o kolonatskom zemljištu. Preko bečkog ministarstva pravde dan je bio nalog sudskim oblastima u Dalmaciji da prikupe i upute vladi primjere kolonatskih ugovora i relevantnih parničkih postupaka.³²

U konzultacijama s nadležnim resorima austrijske vlade (unutrašnjih poslova, pravde, financija i poljoprivrede) pripremio je Potkomitet za kolonatsko pitanje početkom 1912. nove prijedloge Dalmatinskoj komisiji. Prema izvještaju što ga je potkomitet izradio na svojoj sjednici 12. II 1912. pod predsjedanjem dra Engela, a interministarski odbor prihvatio mjesec dana kasnije, postignuta je suglasnost da se specifični agrarni odnosi na području Dalmacije moraju regulirati zakonskim putem. Međutim, dalje od toga — to znači u pravcu stvarnih zahvata u dotadašnje stanje težačkoga puka — nije austrijska vlada imala namjeru poduzeti bilo kakve ozbiljnije korake. Jedino se u pogledu crkvenog zemljišta (s obzirom na kolone koji uživaju zemlju tzv. »mrtve ruke« u vlasništvu splitske biskupije) smatralo mogućim i korisnim posredovanje državnih vlasti, dok bi u svim ostalim slučajevima ukidanje i sređivanje preživjelih kolonatskih odnosa bilo prepušteno isključivo izravnoj pogodbi između vlasnika zemljišta i težaka!³³

Dokumentarna građa koja je zbog potreba rada Dalmatinske komisije i njezina potkomiteta u godinama pred prvi svjetski rat prikupljena kod pojedinih ministarstava bečke vlade, te dijelom ostala očuvana u njihovim registraturama predstavlja, dakako, vrijedne povijesne izvore pri proučavanju i osvjetljavanju fenomena dalmatinskog kolonata. Ali za socijalno-ekonomsko stanje pokrajine i položaj težačkoga puka u Dalmaciji nije vladina akcija dala sve do propasti Austro-Ugarske bilo kakav pozitivan rezultat.

Drugo pitanje kojem je Dalmatinska komisija obratila veću pažnju bilo je unapređivanje turističkog prometa na istočnoj obali Jadrana. Dok se problematika kolonata nametnula austrijskim vladinim nadležstvima tek zbog jakog težačkog pokreta u splitskom području 1908—1909, nastojanja oko razvitka turizma predstavljaju nastavak dotadašnjih akcija bečkih krugova koji su bili zainteresirani za privlačenje Dalmacije u sklop velikoaustrijskih koncepcija. Već spomenuto »Društvo za promicanje narodno-gospodar-

stvenih interesa Kraljevine Dalmacije« pripisuje u poslovnom izvještaju iz 1905. sebi u zaslugu što je u Zadru podignut hotel »Bristol«, a u Dubrovniku »Imperijal«, najavljujući ujedno akciju za osnivanje zasebnog udruženja kojemu bi bila svrha »podignuće prometa stranaca« na dalmatinskoj obali.³⁴

Od samog početka vladine akcije za Dalmaciju nastojao je interministarski odbor dati svoj doprinos osiguranju povoljnih uvjeta za razvitak turizma na našoj obali. Kao što je navedeno, u proljeće 1908. poduzeo je Richard Riedl po nalogu ministarstva javnih radova studijsko putovanje po Dalmaciji radi utvrđivanja stanja i razvojnih mogućnosti za »promet stranaca« u pokrajini. Njegov elaborat tiskan je u Beču 1910, te je poslužio za raspravu oko tog pitanja u komisiji.³⁵

Referent je nakon uvodnih napomena prikazao postojeće turističke objekte uzduž dalmatinske obale, podijelivši je u tri sektora: južnu Dalmaciju (napose se osvrće na Dubrovnik i užu okolicu, te na dubrovačku rivijeru, zatim govori o Boki kotorskoj, Mljetu, Korčuli); srednju Dalmaciju (Split i okolica, Trogir s Kaštelima, zatim Omiš—Klis—Mosor, otoci Hvar i Vis, Šibenik), te sjevernu Dalmaciju (Rab, Zadar). Za važnija mjesta Riedl daje svoje mišljenje o mogućim zahvatima radi jačanja priliva gostiju.

Od postojećih hotela referent ističe: u Herceg-Novom »Magyar« (kod Zelenike), u Dubrovniku »Imperijal«, u Hvaru objekt »Heilverein«, u Splitu »Hotel de la Ville«, u Zadru »Bristol«, u Rabu objekt društva »Seebad-und Kuranstalten«; osim toga, ima manjih hotelskih objekata na području Kotora, Dubrovnika, te u prolaznim centrima kao što su Split, Šibenik, Zadar.

U više ljetovališnih središta južne i srednje Dalmacije bilježi Riedl da je u toku izgradnja hotelskih objekata za konzorcij poduzetnika Scharfettera i Jellineka: u Herceg-Novom, na dubrovačkoj rivijeri, u Splitu (priprema se gradnja hotela na Bačvicama), u Trogiru i u Kaštelima (park Karaman). Isti je konzorcij želio dobiti u svoje ruke postojeći hotel »Magyar« u Herceg-Novom. Tamo jedno srpsko društvo također gradi svoj ljetovališni objekt.

S obzirom na uvjete pojedinih jadranskih gradova za razvoj turizma predložio je referent da se veća pažnja posveti Kotoru, a na Mljetu da se u ugostiteljske svrhe upotrijebi tamošnji samostan (pod upravom državne šumarije). Za Šibenik napominje da gosti pretežno traže smještaj u prolazu, idući na obilazak rijeke Krke. Nasuprot tome, Rab je prije bio samo cilj kraćih izleta gostiju iz Opatije — a sada se sve više rapsko područje bira i za dulji boravak.

Poduzetnici Scharfetter i Jellinek, o kojima govori Riedl u elaboratu, bili su povezani s austrijskim interesima u Dalmaciji. Naime, u toku vladine akcije nastavilo je i bečko društvo djelovati na području turizma. Kako donajemo iz jednog spisa predsjednika Dalmatinskog sabora Ivčevića od 27. IX 1909, osnovan je bio u Beču »Sindikata za gradnju i vogaenje hotela i liječilišnih zavoda u Dalmaciji«, na čelu s grofom Harrachom.³⁶ Uz temeljnu glavnicu od pet milijuna kruna namjeravalo se podići šest većih ili manjih hotelskih objekata u Kotoru (40 soba), Herceg-Novom (50 soba), u Dubrovniku (hotel na Sv. Jakovu sa 80 soba, depandansom na Lapadu sa 40 soba i luksuznom depandansom istog kapaciteta u Trstenom), te u Splitu (70—80

soba). Od ukupne potrebne svote računalo se da bi austrijska vlada i dalmatinski Zemaljski odbor trebali osigurati tri milijuna kruna; jedan milijun dala bi zainteresirana građevna poduzeća za gradnju i opremu hotela u obliku kredita, dok bi daljnjih milijun kruna pribavili domaći krugovi iz južne i srednje Dalmacije (uključivši i parobrodarsko društvo iz Trsta »Austrijski Lloyd«).

U vezi sa zahtjevom da se u dalmatinskom zemaljskom proračunu odobre za taj Sindikat od 1910—1914. godišnje izvjesne svote, napominje Ivčević da bi trebalo turizam razvijati i na ostalom području pokrajine izvan poznatih središta kao što su Dubrovnik ili Split. O mogućnostima privlačenja stranih gostiju kaže predsjednik Sabora:

»Promet stranaca predstavlja dan danas znatan probitak za zemlju, u kojoj se razvija, jer stranci, koji dolaze, ostavljaju novaca. Jedan od poglavitijih izvora privrede za Švajcarsku, za neke italijanske gradove, kao i za Tirol i Solnograd, leži baš u saobraćaju stranaca. Dalmacija ne može zaista pomisliti da će ona privući k sebi one mase stranaca, koje putuju kroz spomenute zemlje i u njima se dulje vremena zaustavljaju, ali i ime Dalmacije, kao zemlje pune prirodnih ljepota i starih spomenika, počelo je prodirati u tuđi svijet, i mi vidimo dan danas gdje mnogo stranaca raznih naroda proputuju našu zemlju, ali malo gdje se zaustavljaju, jer kod nas, rijetkim iznimkam, nema modernih hotela snabdjevenih svim konfortim, kako ih zahtijeva općinstvo, koje putuje za raskoš i zabavu, pače u mnogim mjestima nema hotela nikakve vrsti«.

Iz kruga oko nadvojvode Franza Ferdinanda u Beču potekla je 1910. nova inicijativa za osnivanje jednog društva koje bi u Dalmaciji gradilo i zatim vodilo hotelske i kupališne objekte. O tome je u Beču izrađen u ljetu 1910. ekspoze što su ga potpisali grof Rudolf Coreth, barun Carl Rokitansky, profesor u m. Anton Niggel i književnik Moriz Band (autor knjige »Dalmatien, das Land der Sonne«).³⁷ Udruženje je trebalo nositi naslov »Gesellschaft für den Bau und Betrieb von Hotels und Seebädern in Dalmatien«, a gradilo bi svoje objekte u Splitu, na području od Dubrovnika do Kotora, te poslije i na otocima. Sredstva je pripremi komitet želio osigurati sudjelovanjem zainteresiranih banaka i drugih novčarskih grupa.

U ekspozeu je Dalmacija opisana kao uspavana ljepotica Trnoružica koja se sada budi — pri čemu se ističe značenje interesa nadvojvode Franza Ferdinanda: »Erst in der jüngsten Zeit ist neue und berechtigte Hoffnung erstanden, dieses Dornroschen Dalmatien aus seinem Jahrhunderte langen Schläfe zu erwecken, zur Wiedergeburt und zu neuem Leben zu bringen; diese Hoffnung gründet sich auf das besondere Interesse des Allerhochsten Kaiserhaus, vor allem aber auf die Sympathien, welche der durchlauchtigste Herr Erzherzog Franz Ferdinand diesem Lande entgegenbringt...«.

U isto vrijeme jedan krug berlinskih poslovnih ljudi pokušavao je privući njemački kapital za gradnju hotelskih i kupališnih objekata kod Zadra na rtu Puntamika. Inicijator je bio ovdašnji pisac prof. Josip Modrić, koji je u Zadru 1910. objavio projekt takvog pothvata pod naslovom »Riviera Zaratina«. Kao financijskog savjetnika pridobio je na početku Lea Schiffmanna iz Berlina, posrednika u poslovima kupoprodaje i osiguranja zem-

ljišta; među članovima pripremnog odbora navode se nadalje građevni savjetnik Franz Jaffé iz Berlina i Arthur Mayer iz Beča. Taj je odbor želio dobiti od austrijske vlade subvenciju radi osiguranja dobiti u početnom razdoblju realizacije projekta, s opravdanjem da će biti potrebno uložiti znatna sredstva u infrastrukturu (ili kako oni kažu »die allgemeine kulturelle Voraussetzungen«, tj. za uređenje putova, pristaništa, prometnih veza, za pošumljenje okoliša itd.).³⁸

Vjerojatno je na pokretanje svih tih inicijativa utjecala nada da će se u sklopu vladine akcije za Dalmaciju moći na teret javnih financija lakše osigurati neke pogodnosti — jer je, kako se čini, glavni problem bio angažiranje dovoljno jakih novčarskih zavoda za neophodna ulaganja u dalmatinsko hotelijerstvo.

Pošto je Dalmatinska komisija — obnovivši svoj rad — u kolovozu 1910. bila informirana o Riedlovu referatu i zatim daljnje detaljnije razmatranje pitanja »prometa stranaca« u pokrajini prepustila posebnom potkomitetu, održali su Richard Riedl i drugi izabrani članovi tog potkomiteta tri sjednice u studenom i prosincu iste godine. Na tim sastancima (30. XI, te 6. i 10. XII 1910) proučili su stanje i perspektive dalmatinskog turizma, a potkraj veljače 1911. izradili odgovarajući izvještaj za vladinu komisiju.³⁹

Prema mišljenju članova Potkomiteta za turizam, trebalo bi da nadležni resor, tj. ministarstvo javnih radova, uloži u radove na poboljšanju tzv. infrastrukture odgovarajuća sredstva na teret javnih financija — dok bi se gradnja hotelskih i kupališnih objekata prepustila privatnom poduzetništvu. Za 1911. godinu predvidio je potkomitet oko 50 do 55 tisuća kruna investicija, koje bi realizirao resor javnih radova. Glavna briga potkomiteta, Dalmatinske komisije i samog ministarstva morala bi prije svega biti opća pitanja prometnih veza (parobrodarskih i drugih), stanje luka, vodoopskrba u turističkim centrima itd., a gdje je to neophodno potrebno moglo bi se pružiti i izvjesne subvencije hotelskim poduzećima.⁴⁰

S takvim izvještajem svog potkomiteta složio se i vladin odbor na sjednici održanoj 4. III 1911. Na idućem sastanku Dalmatinske komisije 18. srpnja iste godine predstavnik ministarstva javnih radova izvijestio je da su predviđene akcije za unapređenje turizma u toku.⁴¹

Dalmatinska komisija razmatrala je stanje hotelskih gradnji u pokrajini ponovno na svom sastanku 27. VI 1912.⁴² U toj godini javljaju se neke nove inicijative u pravcu eventualnog privlačenja stranog kapitala za razvitak dalmatinskog turizma, pri čemu je naročito istaknut interes za osiguranje učešća njemačkih krugova.

U tom smislu zanimljiv je i prijedlog njemačkog pisca Arthura Achleitnera iz Münchena da se pri pokrajinskom namjesništvu organizira služba za izdavanje biltena pod naslovom »Dalmatinische Korrespondenz« (s vijestima relevantnim za turistička putovanja); taj bi se bilten slao redakcijama novina i popularnih kalendara, uz druge bilješke o Dalmaciji, prikladne fotografije i dr. Achleitner je smatrao da će njemačko turističko tržište moći pružiti pokrajini više gostiju nego sama Austrija: »Grosse reichsdeutsche Zeitungen sind deshalb hauptsächlich zu bedienen, weil der grosse Fremdenstrom für Dalmatien nur von Deutschland mit Sicherheit zu erwarten und

erhoffen ist! Der Oesterreicher hat bekanntlich für Dalmatien kein Interesse, weil dieses Land zu — Oesterreich gehört!«.⁴³

Prijedlog njemačkog književnika primljen je kod bečkih nadležnata uglavnom povoljno, premda referent ministarstva javnih radova dr Mündel ističe pri tome udio austrijskih turista (odbacujući ujedno propagandu putem kalendara, jer da ta publika nije potencijalni putnik za Dalmaciju). Zatim je potkraj ožujka 1912. čitav predmet ministarstvo trgovine dostavilo na rješavanje dalmatinskom namjesništvu.

Budući da je osnovnu poteškoću u široj gradnji hotelskih objekata na dalmatinskoj obali predstavljao nedostatak investicionih sredstava, nastojali su vladini organi sada pridobiti njemačke financijske krugove za takva ulaganja. U tome su se u toku 1911—1912. angažirali preko svojih društvenih i poslovnih veza knez Hugo Windischgrätz i grof Albrecht Zedtwitz. Napose je ovaj posljednji, kao stručni izvjestilac ministarstva trgovine za područje njemačkog carstva, brojnim kontaktima s berlinskim novčarima pokušao osigurati njihovo sudjelovanje u dalmatinskom hotelijerstvu.

Početkom 1912. konferirali su u bečkom ministarstvu trgovine knez Windischgrätz i tamošnji tvorničar pokušava August Klöpfer s resornim stručnjacima, na temelju jednog elaborata o izgradnji pet hotelskih objekata u Splitu, Trogiru, Dubrovniku i Kotoru uz ulaganje pet milijuna kruna. Windischgrätz je kao uvjet svog angažiranja tražio da se prethodno povuče poduzetnik Scharfetter — kao nepogodan za tako krupnu akciju. Znatno sredstava trebalo je pribaviti iz Njemačke.⁴⁴

Ispitivanje sklonosti berlinskih novčara za sudjelovanje u zamišljenom projektu povjeren je grofu Zedtwitzu. Nakon razgovora s nizom istaknutih poslovnih ličnosti morao je Zedtwitz ipak 17. III 1912. izvijestiti da se ne može očekivati pozitivan odgovor. Direktor »Deutsche Bank« Max Steinthal mu je naročito ukazao na nepovoljne prometne veze srednje Evrope s dalmatinskom obalom, rekavši »dass er mir auch keine Hoffnung machen könne, in Berlin jemand zu finden, der sich für das Unternehmen interessiert zumal alle Orte nur zur See erreichbar sind und keine Bahnverbindung besitzen«. Zedtwitz je nastojao dobiti informacije i o stavu engleskoga kapitala, posredstvom upravnika kompanije Cook.⁴⁵

Na sjednici Dalmatinske komisije održanoj pod predsjedanjem ministra trgovine Rudolfa Schuster-Bonotta 18. lipnja 1913. raspravljana su pitanja razvitka turizma pod dvije točke: u vezi s izgradnjom jednog hotela u Kotoru i napose u pogledu akcije oko podizanja standardiziranih objekata za strance (po uzoru na model »dalmatinskog konačišta«, izrađen za tadašnju Jadransku izložbu). Zasjedanju vladina odbora prisustvovao je također dalmatinski namjesnik grof Marije Attems.⁴⁶

Kako se navodi u zapisniku s tog sastanka, projektirana su bila dva modela uzornih hotelskih objekata; građevni troškovi za manji hotel (sa 13 soba) iznosili bi 100.000 kruna, a za veći hotel (sa 25 soba) 150.000 kruna. Predviđeno je bilo da se prva četiri takva ugostiteljska objekta podignu u Kotoru, Dubrovniku, Makarskoj i Šibeniku. Dalmatinski namjesnik zauzeo se naročito za bržu gradnju hotela u Kotoru budući da tamo nema još nikakvog odgovarajućeg smještaja za strance — koji stoga odlaze noćiti u Ce-

tinje. Za taj objekt očekivalo se financijsko učešće tršćanskog »Austrijskog Lloyd« od stotinu tisuća kruna, u kojem bi slučaju (prema zaključku Dalmatinske komisije) trebalo osigurati daljnjih pedeset tisuća kruna putem državnog kredita. Prema mišljenju grofa Attemsa, nova gradnja hotela u ostalim navedenim gradovima nije tako hitna, napose u Dubrovniku i Šibeniku gdje već postoje odgovarajući objekti za smještaj putnika.

Prikazani materijali iz rada interministrarskog odbora ili njegova potkomiteta za promet stranaca ne daju, dakako, potpunu sliku stanja i razvitka dalmatinskog turizma do prvog svjetskog rata, ali ipak omogućuju da se uoče različite tadašnje inicijative i tendencije vanjskih faktora. Napose nam pružaju uvid u stav nadležnih ministarstava austrijske vlade prema toj važnoj grani gospodarskog života Dalmacije.

Akcija austrijske vlade »za gospodarsko podizanje Dalmacije« nije mogla, unatoč svom zvučnom nazivu, donijeti ovoj pokrajini neke znatnije koristi jer je bila pokrenuta isključivo s političkim ciljem da se pokolebaju redovi protuaustrijske opozicije u vrijeme uspona »novoga kursa« u hrvatskim zemljama. Nesumnjivo je da su posredovanjem vladine Dalmatinske komisije u godinama pred prvi svjetski rat poneki zahvati lokalnog karaktera bili lakše ostvarivani. Ali takvih pojava bilo je u toku cjelokupne austrijske vladavine na ovom području, pretežno zahvaljujući trudu pojedinih upravnih ili stručnih funkcionera na terenu. Krupna pitanja društveno-ekonomskih odnosa u Dalmaciji (u poljoprivredi i na drugim područjima gospodarskog života) tražila su, međutim, sasvim drugačiji pristup i aktivnost nego je to bilo u interesu odlučujućih faktora dvojne monarhije. Neophodno je bilo u prvom redu osigurati najužu vezu pokrajine s njezinim kontinentalnim zaleđem; a to je postalo moguće tek kad je vrtlog prvoga svjetskog rata odnio s povijesne pozornice stoljetnu habsburšku tvorevinu.

B I L J E Š K E

¹ I. Karaman, Problemi ekonomske integracije hrvatskih zemalja u Habsburškoj monarhiji 1850—1918. (»Prilozi« Instituta za istoriju 9/1, Sarajevo 1973, str. 63—77).

² Isti, Privredni razvitak Dalmacije pod austrijskom upravom (»Mogućnosti« 6, Split 1965, str. 640—661).

³ M. Gross, Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906—1907. (Beograd 1960), str. 23—47.

⁴ R. Lovrenčić, Geneza politike »novog kursa« u Hrvatskoj (Zagreb 1972).

⁵ J. Šidak — M. Gross — I. Karaman — D. Šepić, Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914. (Zagreb 1968), str. 211—237.

⁶ Isto, str. 232—233.

⁷ F. Artmann, Wirtschaftliche Faktoren in Dalmatien (Beč 1907), str. 4.

⁸ O. Fijo, Parobrodarstvo Dalmacije 1878—1918 (Zadar 1962).

⁹ ***, Statistički izvještaj o gospodarstvenim prilikama u okružju Trgovačke i obrtničke komore u Spljetu u godinama 1890—1893. (Zagreb 1895), str. 365.

¹⁰ I. Perić, »Vinska klauzula« u pretposljednem trgovinskom ugovoru između Austro-Ugarske i Italije i njene posljedice u Dalmaciji (»Rad« JAZU 375, Zagreb 1978, str. 257—296).

¹¹ A. König, Die wirtschaftliche Zukunft Dalmatiens (Beč 1900), str. 4. O vlastitoj ulozi pri tome kaže autor: »Ich erfülle in Dalmatien eine culturelle und wirtschaftliche Mission, damit diesem armen und verkannten Stiefkinde unserer Monarchie die gebührende Stellung in Oesterreich angewiesen werde... Ich habe die wichtigsten Fundamente des Zukunftsbaues gelegt, mein Ehrgeiz ist befriedigt, ich habe die Freude des Pionniers erlebt, des Pfadfinders, dessen schwache Kraft hinreichte, den neuen Weg zu weisen...« (str. 21).

¹² ***, Društvo za promicanje narodno-ekonomskih interesa Kraljevine Dalmacije. Izvještaj poslova za godinu 1899 i 1900 (Beč 1901). O ekonomskom djelovanju i značenju navedenih privrednih ličnosti ili tvrtki usp. I. Karaman, Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću (Zagreb 1972), str. 340—347.

¹³ ***, Društvo za unapregjivanje ekonomskih interesa Kraljevine Dalmacije Poslovni izvještaj za godinu 1904 (Beč 1905).

¹⁴ M. Gross, n. dj., str. 98.

¹⁵ *Opći upravni arhiv u Beču, fond ministarstva unutrašnjih poslova, Präs. 1900—1918/22. Dalmatien* (dalje citirano pod: MUP); fasc. 2100, br. 13499—1909.

¹⁶ M. Gross, n. dj., str. 173.

¹⁷ J. Šidak — M. Gross — I. Karaman — D. Šepić, n. dj., str. 232—233.

¹⁸ MUP, fasc. 2100, br. 501—1908.

¹⁹ MUP, fasc. 2101, br. 11502—1909.

²⁰ MUP, fasc. 2100, br. 7965—1910.

²¹ MUP, fasc. 2099, br. 4322—1908.

²² M. Jerinić, Vladina akcija za podignuće Dalmacije prikazana u pravom svjetlu. Beč 1909 (naklada »Hrvatske korespondencije«, tiskano u Zagrebu).

²³ MUP, fasc. 2100, br. 184—1910.

²⁴ U saborskoj adresi napose se urgira izgradnja željezničkih spojeva sa sjevernom Hrvatskom (preko Like) i s Bosnom (pruga Aržano—Bugojno).

²⁵ MUP, fasc. 2100, br. 13499—1909. (U praksi su, međutim, sjednicama prisustvovali različiti stručnjaci prema karakteru pitanja koja su bila na dnevnom redu.)

²⁶ MUP, fasc. 2101, br. 837—1910.

²⁷ MUP, fasc. 2100, br. 7965—1910.

²⁸ *Opći upravni arhiv u Beču, fond ministarstva trgovine, Dep. 35 / Dalmatien* (dalje citirano pod: MT); fasc. 1910, br. 4689—1910.

U spisu »Bericht des Ackerbauministeriums über die im Jahre 1909 in Dalmatien entwickelte staatliche Tätigkeit« navodi se: »Die gleichfalls für Dalmatien ungemein wichtige und von Ackerbauministerium bereits im Jahre 1908 in Angriff genommene Angelegenheit der Kolonativverhältnisse hat erst das Stadium der interministeriellen Beratungen erreicht«.

²⁹ ***, Spomenica težaka splitskih (Split 1909); ***, Izjava udruge vlasnika zemalja u Splitu o težačkom pokretu (Split 1909). Rješenje za ukidanje preživjelih socijalno-ekonomskih odnosa u dalmatinskoj poljoprivredi tražilo se i putem osnivanja jedne pokrajinske Agrarne banke. U tom smislu podnio je splitski gradonačelnik dr Mihaljević prijedlog u Dalmatinskom saboru 17. IX 1909. (MUP, fasc. 2101, br. 11502—1909; MT, fasc. 1911, br. 4034—1911).

³⁰ MUP, fasc. 2100, br. 7965—1910.

³¹ MUP, fasc. 2101, br. 7093—1911.

U isto vrijeme razmatrano je pitanje podjele općinskih pašnjaka i šuma, na čemu se intenzivno radilo još od 1907. godine. O tome su podnijeli elaborate dr Franz Duré i dr Antun Pantz, a bio je ujedno pripremljen (već 1908) nacrt odgovarajućeg zakonskog prijedloga. — Početkom 1912. predano je ovo pitanje Potkomitetu za kolonat koji je pod predsjedanjem dra Engela izradio 25. lipnja iste godine konačni nacrt zakona. Dalmatinska komisija odobrila je dva dana poslije rad potkomiteta i uputila spomenuti nacrt zakona ministarstvu poljoprivrede na redovni postupak (MUP, fasc. 2101, br. s. n. — 1912).

³² Ujedno su tokom 1911—1912. prikupljeni ili objavljeni drugi materijali o povijesti i stanju kolonata u Dalmaciji, tako npr. brošure dra Heinricha Mayra iz Splita, mjernika Antuna Grubišića iz Pule i drugih.

³³ *MUP*, fasc. 2101, s. n. — 1912.

³⁴ ***, Poslovni izvještaj... n. dj.

³⁵ *MUP*, fasc. 2100, br. 7965—1910.

³⁶ *MT*, fasc. 1912, br. 31067—1911.

³⁷ *MT*, fasc. 1910, br. 26168—1910.

³⁸ *MT*, fasc. 1910, br. 31592—1910.

³⁹ *MT*, fasc. 2101, br. 1811—1911.

⁴⁰ *MUP*, fasc. 2101, br. 1811—1911.

⁴¹ *MUP*, fasc. 2101, br. 9549—1911.

⁴² *MUP*, fasc. 2101, br. s. n. — 1912.

⁴³ *MT*, fasc. 1912, br. 9611—1912. Achleitner je svoj program »Zur Organisation der literarischen Propaganda für Hebung des Fremdenverkehrs in Dalmatien« podnio 30. X 1911.

⁴⁴ *MT*, fasc. 1912, br. 1487—1912. (Elaborat nosi naslov: »Exposé über die Entwicklung einer Aktien-Gesellschaft für den Bau und Betrieb von Hotels und Kuranlagen in Dalmatien«).

⁴⁵ *MT*, fasc. 1912, br. 9709—1912.

⁴⁶ *MT*, fasc. 1914, br. 1643—1914.

THE SOCIO-ECONOMIC SITUATION OF THE PROVINCE OF DALMATIA AND THE SO-CALLED »GOVERNMENT ACTION FOR THE ECONOMIC ADVANCEMENT OF DALMATIA« IN THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY

by Igor Karaman

During the rise of the political »new course« in Dalmatia from 1906 to 1907, multiannual program involving the advancement of the economy in the province was published by the Vienna Government. This was an attempt to split the anti-Austrian opposition. That Government action (called after the then Premier Minister, the »Beck Program«) had primarily political aims and no significant economic benefit could the province expect from it.

A special Government commission was nominated with the task to study the difficult problem of socio-economic relations in the province, owing to the growing movement of small farmers in Split and its neighbourhood in 1908—1909 against the antiquated land lease system, but no important interventions were made during the Austrian rule. Among the other measures concerning the economic life in Dalmatia, which were contemplated by the Government Commission, were particularly those involving the promotion of tourism. The limited pecuniary resources, however, rendered impossible the realization of a series of projects.

Basing on the material from various Austrian Ministries, kept by the General Administrative Archives in Vienna, the author gives an account of the characteristic of the Government action on behalf of Dalmatia and of the activity of the said commission.